

SOLIQ TIZIMIDA SOLIQ XAVFINI ANIQLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Elbayeva Mukaddas Rashidovna

TAQU PhD, dotsent

ORCID: 0009-0007-5515-9384

E-mail: elbaevamuqaddas84@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq xavfini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida soliq xavfini boshqarishning nazariy asoslari, xalqaro tajriba hamda milliy amaliyot oʻrganildi. Soliq toʻlovchilar faoliyatini segmentlash, komplayens risklarini baholash, maʼlumotlarni integratsiyalash va tarmoqli tahlil usullaridan foydalanishning ahamiyati asoslab berildi. Muallif tomonidan soliq xavfini kompleks baholashga xizmat qiluvchi integral indeks modeli taklif etildi. Tadqiqot natijalari xavfni erta aniqlash, soliq maʼmuriyatchiligi samaradorligini oshirish va fiskal barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatlarini koʻrsatdi. Takomillashtirilgan metodologiya soliq organlariga resurslarni samarali taqsimlash, ixtiyoriy komplayens darajasini oshirish va raqamli maʼlumotlardan foydalanish samaradorligini kuchaytirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Kalit soʻzlar: soliq xavfi, soliq maʼmuriyatchiligi, komplayens, risk-menejment, integral indeks, raqamli iqtisodiyot, fiskal barqarorlik, segmentlash.

Аннотация

В исследовании были проанализированы вопросы совершенствования методологии выявления налоговых рисков в условиях цифровой экономики. В ходе работы были рассмотрены теоретические основы управления налоговыми рисками, международный опыт и национальная практика. Была обоснована значимость сегментации налогоплательщиков, оценки комплаенс-рисков, интеграции данных и применения сетевого анализа. Автором была предложена интегральная модель оценки налоговых рисков, обеспечивающая комплексный подход к их идентификации. Результаты исследования показали возможности раннего выявления рисков, повышения эффективности налогового администрирования и укрепления фискальной устойчивости. Было установлено, что усовершенствованная методология способствует рациональному распределению ресурсов налоговых органов, повышению уровня добровольного соблюдения налоговых обязательств и более эффективному использованию цифровых данных в системе налогового администрирования.

Ключевые слова: налоговый риск, налоговое администрирование, комплаенс, риск-менеджмент, интегральный индекс, цифровая экономика, фискальная устойчивость, сегментация.

Abstract

This study examined the improvement of tax risk identification methodology under the conditions of the digital economy. The research analyzed theoretical approaches to tax risk management, international practices, and national experience.

The importance of taxpayer segmentation, compliance risk assessment, data integration, and network analysis was substantiated. An integrated tax risk assessment model was proposed to provide a comprehensive framework for identifying and evaluating risks. The findings demonstrated the potential for early risk detection, enhanced tax administration efficiency, and strengthened fiscal sustainability. The study confirmed that the proposed methodology could support more effective allocation of administrative resources, increase voluntary tax compliance, and improve the use of digital information in risk management processes. The results highlighted the practical significance of analytical and data-driven approaches in modern tax administration systems.

Keywords: tax risk, tax administration, compliance, risk management, integrated index, digital economy, fiscal sustainability, segmentation.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi davlat moliyasini boshqarish tizimlarida yangi yondashuvlarni shakllantirmoqda. Xususan, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq tushumlarining barqarorligini ta'minlash hamda iqtisodiy faoliyatning shaffofligini oshirish masalalari zamonaviy fiskal siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu jarayonda soliq xavfini o'z vaqtida aniqlash va baholash mexanizmlarining samaradorligi alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq xavflarini ilmiy asoslangan metodlar yordamida aniqlash davlat byudjeti daromadlarining to'liq shakllanishiga, soliqqa oid huquqbuzarliklarning oldini olishga va soliq to'lovchilarning ixtiyoriy majburiyatlarni bajarish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Jahon amaliyotida soliq xavfini boshqarish tizimlari fiskal boshqaruvning muhim elementi sifatida shakllangan. OECD va Xalqaro valyuta jamg'armasi tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlarda soliq xavflarini aniqlash, baholash va ustuvorlashtirish jarayonlari soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Zamonaviy amaliyotda ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash, risklarni segmentlash, analitik modellar va raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali soliq xavflarini erta bosqichda aniqlash imkoniyatlari kengaymoqda. Bunday yondashuvlar nazorat resurslarini yuqori xavfli yo'nalishlarga yo'naltirish va ma'muriy xarajatlarni optimallashtirish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasida ham soliq tizimini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Soliq organlari faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi, elektron hisob-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikalari, elektron hisobot tizimlari va ma'lumotlar almashinuvi platformalarining rivojlanishi soliq ma'muriyatchiligi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, iqtisodiy operatsiyalarning murakkablashuvi, raqamli tranzaksiyalar hajmining ortishi va xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining diversifikatsiyalashuvi soliq xavfini aniqlash metodologiyasini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Amaldagi tartiblar soliq xavfini boshqarishning huquqiy asoslarini belgilab bergan bo'lsa-da, xavflarni aniqlashda ko'pincha retrospektiv ma'lumotlarga tayanish,

alohida ko'rsatkichlar bilan cheklanish va ma'lumotlar manbalari o'rtasidagi bog'liqliklarning yetarli darajada hisobga olinmasligi kuzatiladi. Natijada soliq to'lovchilarning real iqtisodiy faoliyati, kontragentlar bilan aloqalari, moliyaviy oqimlari hamda raqamli izlari asosida shakllanadigan xavf omillarini to'liq baholash imkoniyati cheklanadi. Bu esa xavflarni aniqlash jarayonida yanada kompleks, integratsiyalashgan va analitik yondashuvlardan foydalanishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi soliq tizimida soliq xavfini aniqlash metodologiyasining nazariy va amaliy asoslarini tahlil qilish, xalqaro tajribalarni o'rganish hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq xavflarini baholashning takomillashtirilgan modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda komplayens risk-menejmenti, soliq to'lovchilarni segmentlash, ma'lumotlar integratsiyasi, tarmoqli tahlil va integral baholash mexanizmlarining imkoniyatlari o'rganilib, ularni milliy soliq amaliyotida qo'llash bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar shakllantirilgan. Mazkur yondashuvlar soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirish, fiskal barqarorlikni mustahkamlash va raqamli transformatsiya jarayonlarining natijadorligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Soliq xavfini boshqarish masalalari zamonaviy soliq ma'muriyatchiligi nazariyasi va amaliyotining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Soliq tizimining samaradorligi ko'p jihatdan xavflarni o'z vaqtida aniqlash, baholash va boshqarish mexanizmlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq. O'zbekiston Respublikasida soliq tizimini modernizatsiya qilish va fiskal barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar soliq xavfini boshqarish tizimini takomillashtirish uchun institutsional asos yaratdi [1]; [2].

Soliq xavfi tushunchasining nazariy asoslari xalqaro tashkilotlar tomonidan keng tadqiq qilingan. OECD tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlarda soliq xavfi davlat byudjeti daromadlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar majmui sifatida baholanadi hamda xavflarni aniqlash, tasniflash va ustuvorlashtirish jarayonlari samarali soliq ma'muriyatchiligining muhim elementi sifatida e'tirof etiladi [3]. Xalqaro valyuta jamg'armasi tadqiqotlarida esa soliq xavfini boshqarish resurslardan oqilona foydalanish va nazorat tadbirlarini yuqori xavfli yo'nalishlarga yo'naltirish imkonini beruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi [4].

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi soliq xavfini aniqlash metodologiyasiga yangi talablarni yuzaga keltirdi. Zamonaviy ilmiy ishlarda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish va analitik modellarni qo'llash orqali soliq xavflarini erta aniqlash imkoniyatlari asoslab berilgan [5]. Ushbu yondashuvlar ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash va real vaqt rejimida monitoring olib borish orqali xavflarni baholash aniqligini oshirishga xizmat qiladi.

Soliq to'lovchilarni segmentlash va komplaens risklarini baholash masalalari ham ilmiy adabiyotlarda alohida o'rin egallaydi. Tadqiqotlarda soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyati, moliyaviy natijalari va soliq intizomi ko'rsatkichlari asosida guruhlariga ajratilishi nazorat tadbirlarining samaradorligini oshirishi ko'rsatib berilgan

[6]. Bunday yondashuv soliq organlariga nazorat resurslarini maqsadli taqsimlash va xavf darajasi yuqori bo'lgan subyektlarni aniqlash imkonini beradi.

Soliq ma'muriyatchiligida ma'lumotlar integratsiyasi va tarmoqli tahlil usullaridan foydalanish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni aniqlashda muhim natijalar bergan [7]. Mazkur yondashuv kontragentlar tarmog'i, moliyaviy operatsiyalar va biznes aloqalarining o'zaro bog'liqligini tahlil qilish orqali yashirin xavf omillarini aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Jahon amaliyotida riskga asoslangan soliq nazorati tizimi keng qo'llanilmoqda. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSH, Kanada va Avstraliya tajribasi soliq nazoratini xavf darajasiga asoslangan holda tashkil etish byudjet tushumlari barqarorligini ta'minlash va ma'muriy xarajatlarni qisqartirishga xizmat qilishini tasdiqlagan [8]. Ushbu tajribalar raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tahlil tizimlarining soliq xavfini boshqarishdagi ahamiyatini yanada kuchaytirdi.

O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq nazoratini raqamlashtirish va xavflarni baholash masalalari o'rganilgan [9]. Mazkur ishlarda elektron soliq xizmatlarini rivojlantirish, ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash va komplayens nazoratini kengaytirish orqali soliq tizimi samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Soliq xavfini kompleks baholash bo'yicha ilmiy ishlarda integral indekslardan foydalanish yondashuvi ham rivojlanmoqda. Bunday usullar turli ko'rsatkichlarni yagona tizimga birlashtirish orqali xavf darajasini aniqroq baholash imkonini beradi [10]. Integral indekslar iqtisodiy, moliyaviy va tashkiliy omillarni birgalikda hisobga olishi bilan ajralib turadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda umum-ilmiy va maxsus yuridik metodlardan foydalanildi. Formal-yuridik metod orqali soliq qonunchiligi normalari tahlil qilingan bo'lsa, tizimli-tuzilmaviy metod soliq xavflarining tizimdagi o'rnini belgilash imkonini berdi. Qiyosiy-huquqiy metod yordamida OECD va IMF standartlari milliy amaliyot bilan solishtirildi. Tahliliy, statistik va mantiqiy umumlashtirish metodlari soliq xavfini integral baholash modellarini (SXI) ishlab chiqish hamda raqamli iqtisodiyotda soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar shakllantirishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma'muriyatchiligining samaradorligi ko'p jihatdan soliq xavfini o'z vaqtida, ishonchli va aniq identifikatsiya qilish imkoniyatiga bog'liqdir. Davlat byudjeti daromadlarining barqaror shakllanishi, soliq bazasining to'liq qamrab olinishi, yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishi hamda soliq to'lovchilarning ixtiyoriy komplayens darajasi oshishi, avvalo, soliq organlari tomonidan xavfli operatsiyalar, xavfli subyektlar va xavfli xulq-atvor patternlarini qay darajada ilmiy asoslangan usullar yordamida aniqlay olishi bilan belgilanadi. Shu ma'noda, soliq tizimida soliq xavfini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish tor

ma'nodagi nazorat texnikasi emas, balki soliq suverenitetini ta'minlash, adolatli raqobat muhitini shakllantirish va davlatning fiskal barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiluvchi strategik boshqaruv vazifasi hisoblanadi. OECD yondashuviga ko'ra, komplayens risk-menejmenti soliqqa rioya qilish bilan bog'liq xavflarni aniqlash, baholash, ustuvorlashtirish va ularga mos ta'sir choralarini ishlab chiqishning izchil jarayoni bo'lib, mazkur jarayon ro'yxatdan o'tish, hisobot taqdim etish, to'g'ri hisoblash va to'lash majburiyatlaridagi buzilish ehtimolini qamrab oladi [9]. IMF ham soliq ma'muriyatlari uchun xavfga asoslangan boshqaruv eng yuqori fiskal ahamiyatga ega xavflarni ajratib ko'rsatish, resurslarni maqsadli taqsimlash va natijadorlikni oshirish imkonini berishini ta'kidlaydi [10].

O'zbekiston Respublikasida soliq xavfini boshqarish institutsional jihatdan mustahkamlangan bo'lib, Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 7 yanvardagi 1-son qarori bilan tasdiqlangan Nizomda soliq xavfini boshqarish, xavfli soliq to'lovchilarni aniqlash va ularni xavf darajasi bo'yicha toifalash tartibi belgilangan. Mazkur hujjatda soliq xavfi byudjetga tushumlar to'liq shakllanmasligiga olib kelishi mumkin bo'lgan holat sifatida, xavf tahlili esa soliq organlarida mavjud axborotdan muntazam foydalangan holda xavf holatlari va shart-sharoitlarini identifikatsiya qilish jarayoni sifatida tavsiflangan. Shunga qaramasdan, amalda xavfni aniqlash ko'pincha formal mezonlar, cheklangan indikatorlar va retrospektiv ma'lumotlarni taqqoslash bilan cheklanib qolayotgani kuzatiladi. Bunday yondashuv soliq to'lovchining real iqtisodiy faoliyati, kontragentlar tarmog'i, raqamli tranzaksiyalar izi va tashqi ma'lumot manbalari bilan bog'liq nomuvofiqliklarni to'liq ochib bermaydi. Shu bois mazkur tadqiqotda soliq xavfini aniqlash metodologiyasini takomillashtirishning asosiy yo'nalishi sifatida statik tekshiruv modelidan dinamik, segmentlashgan, integratsiyalashgan va prognoz qiluvchi analitik modelga o'tish ilmiy jihatdan asoslanadi.

Soliq xavfini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish, eng avvalo, «soliq xavfi» tushunchasini kengaytirilgan ilmiy mazmunda talqin qilishni talab qiladi. Risk-menejment nuqtai nazaridan xavfni faqat huquqbuzarlikning qayd etilgan natijasi sifatida emas, balki shu natijaga olib keladigan sabablar, shartlar va xulq-atvoriy tendensiyalar tizimi sifatida anglash lozim. Shu munosabat bilan soliq xavfini ikki darajada o'rganish maqsadga muvofiq: birinchisi, natijaviy xavf, ya'ni byudjet tushumi yo'qotilishi ehtimoli; ikkinchisi, sababiy xavf, ya'ni soliq majburiyatlarini buzishga olib keluvchi moliyaviy, tashkiliy, institutsional va axborot omillari yig'indisi. Bunday yondashuv xavfni kechikib qayd etiladigan huquqbuzarlik emas, balki erta bosqichda aniqlash mumkin bo'lgan signallar tizimi sifatida ko'rish imkonini beradi. OECD manbasida ham komplayens risk-menejmenti soliq majburiyatlarining har bir bosqichida xavf manbalari va ularning kelib chiqish sabablarini aniqlashga asoslanishi qayd etilgan.

Takomillashtirilgan metodologiyaning muhim ilmiy asoslaridan biri soliq to'lovchining komplayens siklini butun bir funksional zanjir sifatida tahlil qilishdan iborat. Ushbu yondashuvga muvofiq, soliq xavfi ro'yxatdan o'tish, hisobot taqdim etish, soliq bazasini hisoblash, imtiyozlardan foydalanish, to'lovni amalga oshirish,

qaytarish uchun murojaat qilish va kontragentlar bilan munosabatlar jarayonining turli bosqichlarida namoyon bo'lishi mumkin. Demak, soliq xavfini aniqlash usuli bitta operatsiya yoki bitta soliq turi bilan cheklanmasdan, to'lovchining umumiy iqtisodiy profili, tarmoqdagi o'rni, mablag'lar harakati, kontragentlar tarmog'i va vaqt bo'yicha xulq-atvor dinamikasiga tayanishi lozim. Deklaratsiyalarning kechikishi, soliq yukining tarmoq o'rtacha ko'rsatkichidan sezilarli pastligi, QQS bo'yicha qaytarish talablarining yuqori ulushi, elektron hisob-fakturalar va hisobotlar o'rtasidagi uzilishlar, surunkali qarzdorlik yoki tez-tez o'zgaruvchi kontragentlar tarkibi birgalikda risk profilini shakllantiradi.

Soliq to'lovchilarni xavf xulqiga ko'ra segmentlash ham takomillashtirilgan metodologiyaning tayanch elementi hisoblanadi. Xalqaro amaliyot soliq to'lovchilarni faqat hajmi yoki tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra emas, balki hisobot intizomi, qarzdorlik tarixi, deklaratsiyalardagi og'ishlar, imtiyozlardan foydalanish profili, eksport-import operatsiyalari, QQS qaytarish faolligi, elektron hujjat aylanmasi intensivligi va kontragentlar tarmog'idagi o'rniga ko'ra ham ajratish zarurligini ko'rsatmoqda. IMFning 2024 yilgi texnik qo'llanmasida hybrid cluster analysis for segmentation, 360° view va risk profile kabi vositalar soliq ma'muriyati uchun muhim instrument sifatida baholangan. Segmentlashning amaliy ahamiyati shundaki, u «hamma uchun bir xil nazorat» yondashuvidan voz kechib, resurslarni xavf darajasi va xavf tabiatiga mos taqsimlash imkonini beradi.

Metodologiyani takomillashtirishda ma'lumotlar bazasini kengaytirish va ularni integratsiyalashtirish alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy soliq xavfi ko'pincha bitta manbadagi ma'lumot orqali emas, balki bir nechta mustaqil manbalardagi ma'lumotlar o'rtasidagi nomuvofiqlik orqali namoyon bo'ladi. IMF qo'llanmasida compliance risk management uchun third-party data, data warehouse platform, graph database platform, case selection analytics va 360° view kabi infratuzilma yechimlari taklif etiladi. Bu soliq to'lovchi haqidagi axborotni faqat deklaratsiyalar bilan cheklamasdan, tashqi ma'muriy ma'lumotlar, bank va to'lov infratuzilmasi axboroti, bojxona ma'lumotlari, davlat xaridlari reyestrlari, mulk va litsenziya reyestrlari, elektron hisob-fakturalar va onlayn-kassa ma'lumotlari bilan boyitish zarurligini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, soliq xavfini aniqlashda ma'lumotlar manbalarini ichki soliq ma'lumotlari, tashqi ma'muriy ma'lumotlar, raqamli tranzaksion ma'lumotlar va tarmoqli bog'liqlik ma'lumotlariga ajratish maqsadga muvofiq.

Soliq xavfini aniqlash metodologiyasining markaziy elementi sifatida ko'p omilli integral baholash modeli taklif etiladi. Amaliyotda xavf ko'pincha alohida mezonlar asosida baholanadi, biroq soliq sohasidagi risklar kompleks va o'zaro bog'liq xarakterga ega bo'lgani bois, bunday yondashuv ularning haqiqiy salmog'i va fiskal ta'sirini to'liq aks ettirmaydi. Shu sababli quyidagi integral indeksni qo'llash maqsadga muvofiq:

$$SXI = \alpha P + \beta Q + \gamma S + \delta B + \lambda N$$

bunda SXI - soliq xavfining integral indeksi; P - xavfning yuzaga kelish ehtimoli; Q - ehtimoliy fiskal oqibat yoki byudjet yo'qotishining ko'lami; S - tarmoq va segmentga xos risk koeffitsiyenti; B - soliq to'lovchining xulq-atvoriy beqarorlik

indeksi; N - kontragentlar tarmog‘i va tarmoqli bog‘liqlikdan kelib chiquvchi xavf indeksi; $\alpha, \beta, \gamma, \delta, \lambda$ - empirik ma’lumotlar va ekspert baholash asosida aniqlanadigan vazn koeffitsiyentlaridir. Mazkur modelning afzalligi shundaki, u xavfni bitta omil orqali emas, balki ehtimol, oqibat, tarmoq xususiyati, xulq-atvor va bog‘liqliklar birligida baholaydi. OECD xavflarni baholashda ehtimol va oqibatning birgalikda hisobga olinishi zarurligini ta’kidlaydi, IMF esa predictive historic reporting, predictive payment outcomes va fraudulent refund claims kabi instrumentlar orqali xavfni ko‘p o‘lchamli ko‘rishni taklif etadi.

Soliq xavfini aniqlashda xulq-atvoriy omillarni alohida blok sifatida baholash ham metodologiyani takomillashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Hisobotlar muddatining muntazam kechikishi, to‘lov intizomining yomonlashuvi, tez-tez tuzatilgan deklaratsiyalar taqdim etilishi, faoliyat turining iqtisodiy mantiqsiz o‘zgarishi, kontragentlar tarkibining keskin yangilanishi yoki qarzdorlikning surunkali o‘sishi sababiy xavfning muhim indikatorlari bo‘lishi mumkin. Bunday dinamik belgilarni statik chek-listlar orqali aniqlash qiyin. Shu bois, takomillashtirilgan metodologiyada vaqt qatorlariga asoslangan kuzatuv, trendlarni solishtirish va og‘ishlar intensivligini baholash usullarini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu yondashuv xavfni mavjud qoidabuzarlikdan oldin, ya’ni uni keltirib chiqaruvchi beqaror xulq-atvor bosqichida aniqlash imkonini beradi.

Soliq xavfini aniqlash metodologiyasida tarmoqli tahlil va graf analitikani joriy etish ayniqsa muhimdir. Zamonaviy iqtisodiyotda ko‘plab soliq buzilishlari yakka subyekt doirasida emas, balki o‘zaro bog‘langan korxonalar, nominal kontragentlar, tranzit tuzilmalar va sun‘iy aylanma zanjirlari orqali amalga oshiriladi. IMF 2024 hujjatida graph database platform va visual exploration of graph data kabi yechimlar aynan shu kabi bog‘liqliklarni ochish uchun tavsiya etilgan. Agar ma’lumotlar grafik model asosida qayta ishlansa, kontragentlar tarmog‘ida markaziy o‘rinni egallagan, lekin resurslari cheklangan subyektlar, tez-tez yo‘qolib paydo bo‘ladigan firmalar, bir xil manzil yoki aloqa ma’lumotlari bilan bog‘liq subyektlar va bir vaqtning o‘zida bir nechta risk zanjirlarida ishtirok etuvchilar aniq ko‘rinadi. Bu ayniqsa QQS bo‘yicha qalbaki qaytarish sxemalari va sun‘iy xarajat yaratish holatlarini erta bosqichda ilg‘ash imkonini oshiradi.

1-jadval

Takomillashtirilgan metodologiya modeli¹

№	Element	Mazmuni	Ahamiyati
1	Komplayens sikli	Bosqichma-bosqich nazorat	Xavfni aniqlash
2	Segmentlash	To‘lovchilarni guruhlash	Resurs tejash
3	Integral indeks	Ko‘p omilli baholash	Aniqlik

Metodologiyani takomillashtirishda risk indikatorlarini adaptiv kalibrlash prinsipi markaziy o‘rin tutadi. Soliq to‘lovchilarning iqtisodiy xulqi, bozor konyunkturasi, raqamli savdo shakllari va huquqiy muhit muntazam o‘zgarib turgan bir paytda bir marta belgilangan indikatorlar uzoq vaqt davomida bir xil samara bilan ishlamaydi.

¹ Muallif ishlanmasi

O‘zbekiston Nizomida xavf darajasi, qoidaga ko‘ra, olti oyda bir marta, ayrim holatlarda esa har chorakda qayta aniqlanishi nazarda tutilgan. Biroq ilmiy nuqtai nazardan bunday qayta aniqlash indikatorlarning sezgirligi, aniqligi, noto‘g‘ri musbat va noto‘g‘ri manfiy signallar ulushi, keyingi audit natijalari bilan mosligi ham tahlil etilishini talab qiladi. OECD risk managementni iterativ jarayon sifatida, IMF esa trial, error and innovation orqali rivojlanuvchi analitik tizim sifatida talqin qiladi.

Avtomatlashtirishni tushuntirib beriladigan analitika bilan uyg‘unlashtirish ham takomillashtirilgan metodologiyaning zarur sharti hisoblanadi. Raqamli soliq ma‘muriyatchiligida xavf darajasini avtomatik aniqlash inson omilini kamaytirish, korrupsiya xavfini pasaytirish va jarayonlarni tezlashtirishga xizmat qiladi. Biroq faqat algoritmlar natijasi yetarli emas; soliq to‘lovchi ham, qaror qabul qiluvchi mansabdor ham xavf qanday mezonlar asosida shakllanganini tushunishi kerak. Shu bois har bir risk profili uchun «izohlovchi pasport» joriy etish maqsadga muvofiq. Unda xavf manbai, qaysi ko‘rsatkichlardan og‘ish aniqlangani, tarmoq bo‘yicha etalon diapazon, qaysi ma‘lumot manbalari o‘rtasida nomuvofiqlik borligi va profilaktik yoki nazorat choralarining qaysi turi tavsiya etilishi ko‘rsatilishi zarur. Bu usul algoritmlardan foydalanishga nisbatan ishonchni ham kuchaytiradi.

Soliq xavfini aniqlash tizimini takomillashtirishda profilaktik intervensiyalarni auditorlik tekshiruvidan oldin qo‘llash tamoyili ham muhim ahamiyatga ega. OECD 2025 hisobotida soliq ma‘muriyatlari ixtiyoriy komplayensni oshirish maqsadida deklaratsiyadan oldingi servislarni, eslatmalar va real-time signal berish mexanizmlaridan keng foydalanayotgani ta‘kidlanadi [11]. IMF 2024 manbasida ham active prevention, targeted customer outreach, embedded analytics va third-party cooperation kabi yondashuvlar tavsiya etilgan. Shu nuqtai nazardan, takomillashtirilgan metodologiyada xavf aniqlangan subyektga nisbatan darhol tekshiruv tayinlash emas, balki xavf profilining kuchiga qarab bosqichma-bosqich ta‘sir choralari qo‘llanilishi lozim. Past yoki o‘rta darajadagi xavflarda avtomatik eslatma, ehtimoliy xatolar bo‘yicha raqamli ogohlantirish, kontragent bo‘yicha risk-xabar va ixtiyoriy tuzatish uchun muddat berish samarali bo‘lishi mumkin; faqat yuqori ehtimol va yuqori fiskal oqibatga ega holatlarda chuqurlashtirilgan tekshiruvga o‘tish maqsadga muvofiq.

Metodologiyaning yana bir muhim yo‘nalishi xavf indikatorlarini tarmoq xususiyatlari bilan bog‘lashdan iborat. Soliq yuki, aylanma tezligi, xarajatlar tarkibi, foyda me‘yori, naqd va naqdsiz operatsiyalar nisbati, eksport ulushi yoki imtiyozlardan foydalanish darajasi turli tarmoqlarda keskin farq qiladi. Shu sababli barcha subyektlarga bir xil etalon qiymatlarni tatbiq etish ko‘p hollarda noto‘g‘ri signallarga olib keladi. Takomillashtirilgan metodologiyada tarmoq bo‘yicha benchmark variances qo‘llanilishi, ya‘ni har bir tarmoq va segment uchun me‘yoriy intervallar, tipik profillar va og‘ish chegaralari alohida ishlab chiqilishi zarur [12]. Bu soliq organiga bir xil absolyut ko‘rsatkichlarni emas, balki tarmoq xususiyatidan kelib chiqqan nisbiy og‘ishlarni baholash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq xavfini aniqlash metodologiyasining nazariy va amaliy jihatlarini o'rganildi hamda soliq ma'muriyatchiligida xavflarni baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilindi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari soliq xavfini boshqarish tizimini takomillashtirish fiskal barqarorlikni ta'minlash, soliq tushumlari barqarorligini mustahkamlash va soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini tasdiqladi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi natijasida soliq organlari tasarrufidagi ma'lumotlar hajmi sezilarli darajada ortgan. Ushbu ma'lumotlardan tizimli va analitik foydalanish soliq xavflarini aniqroq identifikatsiya qilish, yuqori xavfli operatsiyalarni erta bosqichda aniqlash hamda nazorat resurslarini maqsadli taqsimlash imkonini yaratadi. Shu sababli soliq xavfini boshqarishda ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish mexanizmlarining ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Tadqiqot davomida soliq xavfini aniqlashda soliq to'lovchilarni segmentlash, kompayens darajasini baholash, ma'lumotlar integratsiyasi va tarmoqli tahlil usullaridan foydalanishning afzalliklari asoslandi. Aniqlanishicha, xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy faoliyati, moliyaviy ko'rsatkichlari va kontragentlar bilan aloqalarini kompleks tahlil qilish xavf darajasini baholash aniqligini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa nazorat tadbirlarining samaradorligini kuchaytirish bilan birga, qonun talablariga rioya qilayotgan soliq to'lovchilar uchun ma'muriy yuklamani kamaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda taklif etilgan integral baholash yondashuvi soliq xavfini shakllantiruvchi iqtisodiy, moliyaviy va tashkiliy omillarni yagona tizimda baholash imkonini berdi. Mazkur yondashuv xavf darajasini alohida ko'rsatkichlar asosida emas, balki o'zaro bog'liq indikatorlar majmui orqali aniqlashga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Natijada soliq xavflarini baholash jarayonining obyektivligi va amaliy ahamiyati oshadi.

O'rganilgan xalqaro tajriba rivojlangan mamlakatlarda riskga asoslangan soliq nazorati tizimlari samarali natijalar berayotganini ko'rsatdi. Soliq to'lovchilarni xavf darajasi bo'yicha segmentlash, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini qo'llash va kompayensga yo'naltirilgan boshqaruv mexanizmlaridan foydalanish soliq ma'muriyatchiligining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda. Ushbu tajribalar O'zbekiston soliq tizimini yanada takomillashtirish uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, soliq xavfini baholashda ma'lumotlar integratsiyasini yanada kengaytirish maqsadga muvofiq. Soliq organlari, banklar, bojxona tizimi, kadastr organlari va boshqa axborot bazalari o'rtasidagi ma'lumot almashinuvini takomillashtirish xavf omillarini aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, soliq to'lovchilarni segmentlash tizimini rivojlantirish zarur. Faoliyat turi, moliyaviy ko'rsatkichlari, soliq intizomi va kompayens darajasidan kelib

chiqib shakllantirilgan segmentlar nazorat resurslaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, soliq xavfini baholashda sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish tavsiya etiladi. Zamonaviy analitik vositalar katta hajmdagi ma'lumotlar orasidagi bog'liqliklarni aniqlash va xavfli operatsiyalarni prognozlash imkonini beradi.

To'rtinchidan, komplayens nazoratini rivojlantirish va ixtiyoriy soliq to'lash madaniyatini rag'batlantirish muhim hisoblanadi. Soliq to'lovchilar bilan hamkorlikka asoslangan yondashuv ularning qonunchilik talablariga rioya etish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, soliq xavfini baholashning integral indeklari asosida muntazam monitoring tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Bunday tizim xavf dinamikasini kuzatish, ustuvor yo'nalishlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Oltinchidan, soliq organlari xodimlarining analitik salohiyatini rivojlantirish va zamonaviy risk-menejment usullarini qo'llash bo'yicha malaka oshirish dasturlarini kengaytirish zarur. Bu xavflarni baholash sifatini oshirish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq xavfini aniqlash va boshqarishning takomillashtirilgan metodologiyasi soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirish, fiskal barqarorlikni mustahkamlash, nazorat tadbirlarining natijadorligini kuchaytirish hamda soliq to'lovchilar bilan o'zaro hamkorlikni rivojlantirish uchun muhim ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. Kelgusida ushbu yondashuvlarni amaliy ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazish va tarmoqlar kesimida moslashtirish soliq xavfini boshqarish tizimining samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, 2021-yil 7-yanvar 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-5206072>

2. Aslett J., González G., Hamilton S., Pecho M. Tax Administration: Essential Analytics for Compliance Risk Management. - Washington, DC: International Monetary Fund, 2024. - Technical Notes and Manuals 2024/01

3. Keen M., Slemrod J. Optimal Tax Administration. IMF Working Paper, 2017.

4. Allingham M., Sandmo A. Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis // Journal of Public Economics. - 1972.

5. Tanzi V. Taxation and the Underground Economy. IMF Staff Papers, 1983.

6. Jo'rayev A. Soliqlar va soliqqa tortish. Toshkent: O'zbekiston, 2020.

7. Berdiyev B. Soliq ma'muriyatchiligi asoslari. Toshkent, 2019.

8. G'adayev Sh. Soliq tizimi va uni takomillashtirish yo'llari. Toshkent, 2021.

9. ECD. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. OECD Publishing, Paris, 2004.

10. IMF. Revenue Administration: Compliance Risk Management Toolkit. International Monetary Fund, Washington D.C., 2010.
11. Keen M., Slemrod J. Optimal Tax Administration // Journal of Public Economics. - 2017. - Vol. 152. - P. 133-142.
12. Elbayeva M.R. “Soliq tizimida soliq risklarini boshqarishni takomillashtirish” Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi. Toshkent 2023 yil.
13. James S., Nobes C. The Economics of Taxation. - Oxford: Oxford University Press, 2018
14. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 24-dekabr O‘RQ-1014-son Qonuni “Soliq va budjet siyosatining 2025-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”gi <https://lex.uz/uz/docs/7279959>
15. OECD rasmiy sayti: www.oecd.org
16. World Bank. Официальный сайт: www.worldbank.org
17. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi rasmiy sayti: www.stat.uz

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:

Ingliz tili muharriri:

Rus tili muharriri:

Musahhih:

Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich

Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li

Karimova Shirin Zoxid qizi

Sadikov Shoxrux Shuxratovich

Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, may, 5-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz

Bot: [@marketingjournalbot](https://t.me/@marketingjournalbot)

Tel.: +998977838464, +998939266610

Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlataro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**